

Martyna Deszczyńska

<https://orcid.org/0000-0001-6969-9970>

Biblioteka Narodowa

Na marginesie edycji – „Listy pasterskie, orędzia, odezwy Episkopatu Polski 1918–1939”, wyd. i wprowadzenie A. Gąsior, ks. J. Królikowski, Kraków 2018, ss. 304

W stulecie niepodległości ukazał się kolejny, czwarty już tom Źródeł do Dziejów Kultury Duchowej w Polsce¹. Seria ma na celu przybliżenie problematyki dziedzictwa kultury związanej z duchowością i religią. Wydawcy publikują w jej ramach rozmaite typy dzieł, materiały o różnorodnym charakterze, od gatunków stricte sakralnych (godzinki) po literaturę kaznodziejską, pastorałną, teologiczną. Na czwartej stronie okładki pierwszego tomu serii redaktorzy zamieścili tekst, w którym ukazali kierujące nimi motywy i inspiracje: „Na gruncie utrwalonej kultury duchowej [...] może owocnie rozwijać się etos skierowany na dobro i humanizm, broniący tych wartości, a wyrażający się we wspólnej pracy intelektualnej i fizycznej...”. Dalej zaś wydawcy zamieszczają

¹ Poprzednie trzy tomy prezentowały inną problematykę i epoki. Pierwszy z nich to: *Pisma duchowne i mistyczne księdza Piotra Semenienki. Wybór*, wyd. i wprowadzenie A. Gąsior, ks. J. Królikowski, Kraków 2016, ss. 284. Drugi to: „*Boże, ku wspomżeniu memu wejźrzyj*”. *Godzinki staropolskie*, wyd. i wprowadzenie A. Gąsior, ks. J. Królikowski, Kraków 2017, ss. 461. Trzeci z kolei to: *Kancjonał pieśni nabożnych według obrzędów Kościoła Świętego Katolickiego na uroczystości całego roku z przydatkiem wielu nowych sporządzony i wydany „Cum gratia et Privilegio S[ueae] R[egiae] M[aiestatis]”*, wstęp i opracowanie ks. S. Garnczarski, transkrypcja tekstu polskiego i komentarz J. Godyń, Kraków 2017, ss. 491.

w tymże samym miejscu próbę skrótowej definicji szerokiego pojęcia, któremu poświęcona jest niniejsza seria: „Kultura duchowa jest wprawdzie trudno uchwytna, ponieważ poznajemy ją tylko za pośrednictwem jej wytworów, ale pozostaje ona faktem antropologicznym o podstawowym znaczeniu”. W przygotowaniu są kolejne tomy serii, między którymi będzie wydanie listów polskich świętych i błogosławionych, z Kolegium Polskiego w Rzymie.

Tom będący przedmiotem niniejszego omówienia nosi tytuł *Listy pasterskie, orędzia, odezwy Episkopatu Polski 1918–1939*. Został on poświęcony jakże ważnej, a nie dość eksplorowanej problematyce dziejów Kościoła katolickiego, jego funkcji kaznodziejskiej, profetycznej i nauczającej w ojczyźnie niepodległej. Autorzy i wydawcy to ks. prof. dr hab. Janusz Królikowski, teolog, autor edycji źródłowych, znawca teologii dogmatycznej (w tym mariologii), teologii wschodniej i historii duchowości, wykładowca sekcji tarnowskiej Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, i dr Anna Gąsior, teolog i polonistka, współredaktor serii Bibliotheca Tarnoviensia. Edycja, jak i cała seria, ukazały się nakładem Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II. Tom od strony naukowej recenzowała prof. dr hab. s. Aleksandra Witkowska OSU. Publikację dofinansowano z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, przyznanej przez ministra nauki i szkolnictwa wyższego w 2018 roku.

W lakonicznym, niespełna czterostronicowym *Wprowadzeniu* autorzy prezentują cel pracy, przyświecający im przy publikacji zebranych i opracowanych czterdziestu sześciu dokumentów. Zaakcentowali oni użytkowy, popularyzatorski i instruktywny charakter edycji, która przede wszystkim ma służyć jako materiał poglądowy w kształtowaniu postaw i formacji alumnów. Ma również przybliżyć młodzieży kleryckiej i zwykłemu czytelnikowi przedwojenne wzorce doskonałego kaznodziejstwa i nauczania biskupiego.

Prezentowane dokumenty są świadectwem miejsca Kościoła katolickiego w państwie u progu niepodległości, miejsca, które historycznie uwarunkowały wielowiekowa tradycja I Rzeczypospolitej, czasy zaborów, ale także role, które duszpasterze katolicy podejmowali w pełnionej posłudze w nowej, państwowej już rzeczywistości, niekiedy w opozycji lub w trudnym dialogu z władzami państwowymi Polski niepodległej. Wydawcy podkreślają, że Kościół katolicki: „po ciemnej nocy dewastujących rozbiorów i po przetrwaniu licznych przesładowań, starał się pełnić swą misję zbawczą, oczywiście w oparciu o wiarę,

a także o poczucie spoczywającej na nim misji doczesnej, pytając zarazem o to, czego nowe czasy od niego oczekują”².

Warto zadać pytanie, co nowego pojawienie się tej publikacji wnosi do znajomości dziejów Kościoła katolickiego w dwudziestoleciu międzywojennym. Na wstępie należy zauważyć, że wydawcy, nie będąc historykami, nie musieli kierować się potrzebami źródłoznawstwa historycznego. Patrząc na problemy edytorstwa źródeł z perspektywy teologicznej, kierowali się innymi przesłankami, niż np. historycy badacze dwudziestu jeden lat niepodległej II Rzeczypospolitej. Niemniej jednak odpowiedź na postawione przeze mnie pytanie o przydatność tego wydawnictwa źródłowego dla współczesnych historyków jest bez wątpienia pozytywna. Znaczący jest już sam fakt, że podjęto się jego wydania i uczyniono to w sposób przemyślany i adekwatny do celu — czytelnik w jednym zwartym tomie może zapoznać się z ważnymi wypowiedziami hierarchii Kościoła katolickiego oraz sprawami, jakie ją absorbowały, dotyczącymi istotnych dziedzin życia społeczności katolickiej — przypomnijmy największej zbiorowości religijnej, tak przedwojennej, jak i dzisiejszej Polski.

Kolejny aspekt oceny tej publikacji to jej ogląd w odniesieniu do istniejącego i wykorzystywanego zasobu źródeł historycznych drukowanych, oraz edytowanych współcześnie, z zakresu dziejów Kościoła katolickiego w tej epoce. Wydawnictw źródłowych poświęconych tej problematyce i temu okresowi nie ma zbyt wiele. Ich niewątpliwe skąpy zasób, nieproporcjonalnie nikła w stosunku do rękopisów „obecność” w bazach i bibliografiach, całkowicie rozmijają się z reprezentatywnością zawartej w nich wiedzy — ukazującej dzieje i stanowisko episkopatu Kościoła katolickiego w Polsce. Nieznajomość postaw, poglądów i wyrażanych w dokumentach episkopatu stanowisk, a także spraw, będących przedmiotem listów, jak i w ogóle brak wiedzy o kwestiach absorbujących większość wiernych powoduje mylne interpretacje, znacząco zniekształcające obraz naszego społeczeństwa i państwa. Czytelnicy niesięgający do archiwaliów (a taka jest większość studentów, a ostatnio i badaczy), mogą niestety wyrobić sobie fałszywy obraz Drugiej Niepodległej, jako kraju targanego konfliktami politycznymi, fanatyzmem czy doprowadzoną do skrajności walką polityczną. Obraz ten tworzy się głównie przez pryzmat wybranych i wybiórczo traktowanych zagadnień ustrojowo-społecznych,

2 Wprowadzenie, do: *Listy pasterskie, orędzia, odezwy Episkopatu Polski 1918–1939*, wyd. i wprowadzenie A. Gąsior, ks. J. Królikowski, Kraków 2018, s. 6.

w celu ukazania ich jako przykładów reprezentujących z góry założone tezy. Zapomina się o rozległych kwestiach nauczania religijnego podejmowanego przez duchownych różnych wyznań, albo pomija źródła, ukazujące wypowiedzi wzywające do pokoju społecznego i umiaru, kierowane do Kościoła jako wspólnoty wiernych przez episkopat.

Nie jest możliwe przesłedenie wszystkich drobnych wydawnictw źródłowych, zwłaszcza poszczególnych orędzi czy listów, oraz edycji zawartych w różnych zbiorowych tomach pamiątkowych, choć wiele z nich szczęśliwie przetrwało pożogę wojenną. Ostatnio możemy do nich dotrzeć także poprzez bazy bibliotek cyfrowych, np. Cyfrowej Biblioteki Narodowej POLONA, Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej, Małopolskiej Biblioteki Cyfrowej czy Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej i innych. Jednak trzeba mieć na względzie, że udostępnienie w wersji cyfrowej (zależnej wszak od zasilania i nośników elektronicznych) w pragmatyce edytorskiej nie oznacza edycji źródła, choć jak twierdzą badacze: „Edytorstwo źródeł [...] podąża w stronę cyfryzacji”³. Nie wiemy też, jakie będą losy tych baz, jeśli chodzi o ustawowy obowiązek wieczystego przechowywania i zachowania dziedzictwa narodowego w aspekcie obowiązującego prawa.

Jeśli chodzi o odezwy i listy prymasów Polski, to recenzowany tom jako taki jest pierwszą publikacją zwartą tego typu świadectw źródłowych od czasów, gdy były wygłoszone, a następnie przedrukowane w prasie katolickiej lub jako osobne druki z międzywojnia.

Oczywiste jest, że porównując opisywany tom z już wydanymi źródłami, zwracamy uwagę na kazania i pisma najważniejszych postaci episkopatu. W tym wypadku dotyczy to arcybiskupa metropolity warszawskiego, potem kardynała Aleksandra Kakowskiego (1862–1938), arcybiskupa metropolity gnieźnieńskiego i poznańskiego, potem kardynała i prymasa Edmunda Dalbora (1809–1926)⁴ oraz kard. prymasa Augusta Hłonda (1881–1948). Jeśli chodzi o prymasa Dalbora, wybitnego duchownego, należy zauważyć, że to on patronował publikowaniu protokołów zjazdów hierarchów pod swym kierownictwem, na Jasnej Górze. Protokoły te stanowią także podstawowe

3 S. Kozak, *Między fiszką a tabletem. Warsztat historyka w dobie cyfryzacji*, w: *Człowiek – społeczeństwo – źródło. Studia dedykowane prof. Jadwidze Hoff*, red. zespół, Rzeszów 2014, s. 652–661.

4 Część spuścizny bp. Dalbora (listy prywatne) znajduje się w Archiwum krakowskim Moszyńskich, stanowiącym częśćkę zbiorów po Janie Dąbrowskim i przechowywanym w Bibliotece Narodowej (Mf. 77706).

źródło ukazujące agendę spraw zajmujących episkopat, obradujący w sanktuarium jasnogórskim⁵.

Jeszcze przed wojną ukazały się drukiem listy pasterskie arcybiskupa lwowskiego, a dziś świętego — Józefa Bilczewskiego (1860–1823), wydane tuż po jego śmierci, we lwowskiej oficynie wydawniczej „Biblioteka Religijna”⁶. Warto może dodać, że jeszcze Karol Miarka, widząc ogromną wartość katechetyczną i patriotyczną kaznodziejstwa Bilczewskiego, opublikował w 1908 roku zbiór niektórych jego listów pasterskich i kazań⁷.

Ponadto wydano także listy pasterskie kard. Hlonda⁸. Niestety, nie obejmują one całej jego spuścizny. Za powojenną próbę uzupełnienia tej edycji można uważać ważną pracę ks. Stanisława Kosińskiego, który opublikował część pism i przemówień prymasa Hlonda⁹. Wybór ten jednak był przeznaczony do użytku wewnętrznego i miał niewielki nakład. Wydany został przez Wydawnictwo Salezjańskie, jako materiał rocznicowy w 40-lecie śmierci wybitnego hierarchy. Dopiero kilka lat później ukazały się drukiem obszerne fragmenty tej spuścizny, a także wyjątki z nauczania¹⁰.

Kolejnym ważnym źródłem tego typu były przemówienia biskupa obrządku ormiańskiego, metropolity lwowskiego Józefa Teofila Teodorowicza (1864–1938)¹¹, który jako poseł do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej I kadencji należał do skrzydła krytycznego wobec polityki władz.

5 Protokół [sic!] Zjazdu Biskupów Polskich w Częstochowie, ed. E. Dalbor et al., Częstochowa 1920, ss. 15; Protokół Zjazdu Biskupów Polskich odbytego w Częstochowie od 24 do 27 czerwca 1923 roku, ed. E. Dalbor et. al., Częstochowa 1923, ss. 33.

6 J. Bilczewski, *Listy pasterskie, odezwy, kazania i mowy okolicznościowe*, t. 1, Lwów 1923; t. 2, Lwów 1922; t. 3, Lwów 1924; wydawnictwo to zawiera także wstęp, w którym są obszerne fragmenty autobiograficznych wypowiedzi abp. Józefa Bilczewskiego, zwłaszcza z lat młodości. Zob. też *Na ścieżkach modlącego się arcybiskupa: fragmenty z pism Sługi Bożego Józefa Bilczewskiego, arcybiskupa metropolity lwowskiego ob. łac.*, red. J. Wołczański, Lwów–Kraków 2000.

7 J. Bilczewski, *Listy pasterskie i mowy okolicznościowe*, Mikołów 1908.

8 A. Hlond, *Listy pasterskie. Z prymasowskiej stolicy*, Poznań 1936.

9 Kardynał A. Hlond, *W służbie Boga i Ojczyzny. Wybór pism i przemówień 1922–1948*, oprac. S. Kosiński SDB, Warszawa 1988. Tom zawiera dedykację dla ojca świętego Jana Pawła II oraz słowo wstępne prymasa Polski kard. Józefa Glempa. Zob. także: *Ksiądz kardynał dr August Hlond. Działalność i dzieła*, Katowice 1998.

10 *August Kardynał Hlond Prymas Polski. Dzieła. Nauczanie 1897–1948*, t. 1, red. J. Konieczny, Toruń 2003.

11 J.T. Teodorowicz, *Przemówienia i kazania sejmowe*, Poznań 1923. Ukazały się także *Listy arcybiskupa Józefa Teodorowicza do arcybiskupa Józefa Bilczewskiego z lat 1900–1923*,

Ważną dziedziną w rzeczywistości polityczno-wychowawczej w okresie międzywojennym byłyby dokumenty ukazujące katechizację żołnierzy i prace wychowawcze ordynariatu polowego Wojska Polskiego. Niewiele jednak źródeł i opracowań tego tematu ukazało się drukiem. Nie zostały wydane krytycznie wypowiedzi adresowane do wojska przez biskupa polowego ks. Stanisława Galla (1865–1942), wydawcę i tłumacza¹². Jego następcą, biskup polowy Józef Gawlina (1892–1964), również był autorem wielu listów. Wydało je drukiem (choć nie wszystkie) w Rzymie wydawnictwo Hosianum¹³.

Oczywiście nie można nie zauważać źródeł pamiętnikarskich do dziejów episkopatu. Wyszły drukiem ważne pamiętniki kard. Kakowskiego oraz innych duchownych najwyższej rangi z tego okresu, jak np. arcyceiekawe memuary bp. Gawliny¹⁴. Trzeba też przywołać dyskusyjną pracę, dziś już traktowaną jako źródło typu historiograficznego, a nawet w pewnym sensie – wspomnieniowego, pt. *Episkopat polski z pierwszej połowy XX wieku*, autorstwa historyka kościoła i wykładowcy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, ks. Józefa Umińskiego. Została ona współcześnie opublikowana i opatrzona przypisami przez badaczy z Torunia¹⁵. Początki niepodległości a losy Archidiecezji Warszawskiej zobrazował Marian Marek

cz. 1, oprac. J. Wołczański, „Przegląd Wschodni” 8 (2003) z. 4, s. 977–1019; cz. 2, „Przegląd Wschodni” 9 (2004) z. 2, s. 379–429; cz. 3, „Przegląd Wschodni” 9 (2006) z. 4, s. 803–838.

12 Stanisław Gall był współredaktorem niektórych tomów *Podręcznej encyklopedii kościelnej*, wydawanej w latach 1904–1914 w oficynie Gebethnera i Wolfa w Krakowie.

13 J. Gawlina, *Z wojny i z wygnania: listy i orędzia pasterskie, kazania i przemówienia*, Rzym 1952. Wspomnienia te dotyczą wszakże okresu wojennego działalności duchownego, który należy uznać w tym przypadku za kontynuację duszpasterstwa polowego na wychodźstwie w okresie II RP.

14 A. Kakowski, *Z niewoli do niepodległości. Pamiętniki*, wstęp abp J. Glemp, red. i oprac. T. Krawczak, R. Świętek, Kraków 2000; zob. także *Aleksander Kakowski. Posłaniec wolności*, wyd. W. Krawczyk i zespół, Przasnysz 2017 – wydawnictwo zawiera oprócz wstępu, artykuły, fotografie prasowe i urywki wspomnień A. Kakowskiego; J. Gawlina, *Wspomnienia*, wstęp S. Wesoły, oprac. J. Myszor, Katowice 2004 – pozycja ta wyszła jeszcze dwukrotnie: w 2014 i 2018 roku.

15 J. Umiński, *Episkopat polski z pierwszej połowy XX wieku*, wyd., wstęp i przypisy S. Grochowina, J. Sziling, Toruń 2016. Wydawcy piszą, że nie prowadzili osobnych kwerend archiwalnych, mogących korygować ustalenia ks. J. Umińskiego. Napisałi także, że traktują niniejszą pracę jako źródło historyczne, o którym piszą: „Nie jest to wprawdzie zobiektywizowany zapis faktów, ale osobista, obarczona dużą dozą subiektywizmu, ocena członków polskiego episkopatu pierwszej połowy XX w.” (*Wstęp*, w: J. Umiński, *Episkopat polski*, s. xiv).

Drozdowski u schyłku poprzedniego wieku w obszernym wyborze dokumentów, mającym charakter rocznicowy¹⁶.

Podstawową lekturą, tworzącą obraz dziejów Kościoła w tej epoce i przybliżającą podstawowe źródła, pozostaną jak dotąd źródłowe opracowania monograficzne, również dotyczące dziejów episkopatu, pod redakcją ks. Zygmunta Zielińskiego i ks. Stanisława Wilka¹⁷. Charakter poznawczy, jeśli chodzi o źródła o znaczeniu podstawowym, mają także nowe, choć bardzo nieliczne syntezy¹⁸. Nie można także nie wspomnieć pracy ks. Stanisława Wilka, ważnej i jedynej jak dotąd — o episkopacie Rzeczypospolitej w okresie międzywojennym¹⁹, oraz studiów i artykułów Janusza Odziemkowskiego czy Bolesława Spychała²⁰. Relację Kościoła katolickiego do ruchu ludowego zbadał Arkadiusz Kołodziejczyk²¹. Pionierska, i przez to może nieporuszająca wszystkich zagadnień, praca Krzysztofa Krasowskiego podsumowuje wkład ideowy i merytoryczny episkopatu w tworzenie koncepcji ustrojowych i wprowadzanie ich w rzeczywistość państwową przedwojennej Polski²². Zebranych przez

16 *Metropolia warszawska a narodziny II Rzeczypospolitej. Antologia tekstów historycznych i literackich w 80-tą rocznicę odzyskania niepodległości*, wyb. i oprac. M. M. Drozdowski, Warszawa 1998, s. 146–163. Zbiór ten zawiera także źródła spoza episkopatu — akty i bulle Stolicy Apostolskiej, wypowiedzi przedstawicieli organizacji katolickich, fragmenty poezji okolicznościowej.

17 *Kościół w II Rzeczypospolitej. Praca zbiorowa*, pod red. Z. Zielińskiego, S. Wilka, Lublin 1981; Z. Zieliński, S. Bober, *Kościół a odzyskanie niepodległości przez Polskę*, „Pamięć i Sprawiedliwość: biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej” (2018) nr 1, s. 61–80.

18 K. Jarkiewicz, *Bez gwałtu i rewolucji. Okres międzywojenny*, w: *Dzieje Kościoła w Polsce*, praca zbiorowa, red. A. Wieniec, Warszawa 2008, s. 380–403; A. Nowak, *Czas walki z Bogiem*, w: M. Deszczyńska, A. Nowak, *Kościół na straży polskiej niepodległości*, Kraków 2018, s. 145–201. Warto wspomnieć opartą na archiwaliach pracę historyka architektury Filipa Burno pt. *Świątynie nowego państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002. Autor ukazał świątynie jako czynniki integracji przestrzennej i symbolicznej organizacji państwowego.

19 S. Wilk, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1992; W. J. Wysocki, *Kościół polski w dziele odbudowy Niepodległej*, „Studia Loviciensia” (2018) nr 20, s. 29–59; W. J. Wysocki, *Kościół polski wobec zagrożenia bolszewickiego*, w: *Dziedzictwo Marszałka. Myśl i czyn Józefa Piłsudskiego*, red. J. J. Kasprzyk, P. Wywiał, Warszawa 2016, s. 47–64.

20 J. Odziemkowski, B. Spychał, *Duszpasterstwo wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987.

21 A. Kołodziejczyk, *Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.

22 K. Krasowski, *Episkopat katolicki w II Rzeczypospolitej*, Warszawa–Poznań 1992.

ks. Janusza Królikowskiego i Annę Gąsior dokumentami doskonale można zilustrować poruszane w powyższych publikacjach problemy.

Co do pozycji odnoszących się do biografistyki episkopatu, warto nadal pamiętać o pozycjach z dorobku Franciszka Galewicza, Marcelego Kosmana, Huberta Jerzego Kaczmarskiego czy Kazimierza Śmigła²³, a także o biografiach czy monografiach dotyczących poszczególnych aspektów działalności przedstawicieli episkopatu²⁴.

Można również przywołać wydawnictwa alamanachowe i słownikowe, jak np. ukazujący się ostatnio *Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*²⁵. Jednym z nich jest też słownik biograficzny opracowany przez wspomnianego już Krasowskiego²⁶. Podstawowym zaś, choć bardzo skrótownym kompendium wiedzy jest słownik biograficzny autorstwa ks. Piotra Niteckiego²⁷. Wyżej wymienione opracowania podają też szczegółowe drukowane katalogi diecezji i spisy hierarchów, jednak nie będą – dla oszczędności miejsca – wymieniać ich w niniejszym artykule.

Wydawcy omawianej pracy pt. *Listy pasterskie, orędzia i odezwy...* oparli edycję na podanych do druku przez władze kościelne wersjach listów, orędzi i odezw, zamieszczonych w prasie katolickiej lub w drukach samoistnych, a ponadto na wydawnictwach dokumentów oficjalnych („Acta Apostolicae Sedis”).

23 F. Galewicz, *Episkopat polski w latach 1918–1978*, „Chrześcijanin w Świecie” 10 (1978) z. 1, s. 94–111; M. Kosman, *Poczet prymasów Polski*, Warszawa 1997; H. J. Kaczmarski, *Biskupi polscy XX wieku: wykaz chronologiczny biskupów polskich żyjących w dwudziestym stuleciu oraz wykaz miejsc ich święceń biskupich wraz z nazwiskami konsekratorów głównych*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne” 7 (2000) nr 1, s. 251–259; K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002.

24 W. J. Wysocki, *Arcybiskup Aleksander Kakowski wobec sprawy niepodległości Polski w latach I wojny światowej*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Służby Społecznej im. ks. Franciszka Blachnickiego w Suwałkach” 2 (1994/1995), s. 188–206; W. J. Wysocki, A. Żak, *Biskup Władysław Bandurski*, Pruszków 1997; M. Dziedzic, S. Dziedzic, *Arcybiskup Józef Bilczewski*, Kraków 2012.

25 *Słownik biograficzny polskiego katolicyzmu społecznego*, t. 1–6, red. R. Łatka, Warszawa 2020–2023.

26 K. Krasowski, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1996. Omówienie tej pracy zob. J. Pietrzykowski SDB, [recenzja:] Krzysztof Krasowski, „Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny”, Poznań 1996, ss. 324, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne” 3 (1996) nr 2, s. 191–197. Tam sporo rzeczowych uwag dotyczących biografistyki episkopatu, jak i samego słownika.

27 P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, s. 522–541.

Autorzy wyboru wykorzystali wersje opublikowane w następujących czasopi- smach: „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, „Wiadomości Diecezji Podlaskiej”, „Kronika Diecezji Przemyskiej”, „Currenda. Pismo Urzędowe Tarnowskiej Kurii Diecezjalnej”, a także „Ateneum Kapłańskie”, „Gazeta Kościelna”, „Nasza Sprawa. Ilustrowany Tygodnik Katolicki”, „Prąd”, „Przegląd Katolicki”, „Przewodnik Katolicki”, „Roczniki Katolickie” N. Cieszyńskiego, ukazujące się w Poznaniu. Ponadto znalazły się tam przedruki źródłowe z „Notificationes e Curia Principis Metropolae Cracoviensis”. Wykorzystano też druki okazjonalne, wydawane głównie przez Drukarnię św. Wojciecha w Poznaniu. Została więc dokonana szeroka kwerenda prasowa.

W recenzowanej pracy nie ma żadnych danych biograficznych, poza tytu- laturą oficjalną arcybiskupów i biskupów. Autorzy oddali czytelnikom mate- riał niejako surowy, bez aparatu krytycznego, którego zresztą nie zawierają i poprzednie tomy serii. Mimo tej minimalistycznej formuły wydawniczej, inicjatywa podjęta przez autorów edycji ma ważne znaczenie z tego względu, że oddaje do dyspozycji czytelnika jednotomowy wybór źródeł o kapitalnym znaczeniu. Listy pasterskie, orędzia i odezwy biskupie są bowiem materiałem pierwszorzędnej wagi, jeśli chodzi o wartość heurystyczną. Listy pisane były *ex cathedra*, zaś odezwy w imieniu całej hierarchii Kościoła katolickiego w Polsce, reprezentują tym samym stanowisko oficjalne, będące z tego wzglę- du źródłem o pierwszorzędnym znaczeniu. Występują tu one w podwójnej roli – jako dokumenty kommemoratywne, upamiętniające głos i wkład epi- skopatu w tym okresie w różne dziedziny życia czy obrazujące stosunek do rzeczywistości – i w tej roli będą przydatne dla historyków i badaczy. Druga ich funkcja, i chyba tę wysunęli na plan pierwszy autorzy edycji, to funkcja dydaktyczna. Ma ona ukazać wzorce kaznodziejskie i pastoralne, zastosowane przez biskupów w określonych sytuacjach społecznych i politycznych. Podobny charakter, jeśli chodzi o edycje XIX-wieczne, miała pierwsza tego typu na zie- miach polskich edycja korespondencji episkopatu polskiego z rządem Księstwa Warszawskiego, wydana już za czasów Królestwa Polskiego. Stawiała sobie za cel zwalczanie indyferentyzmu religijnego i ukazanie kryptodeistycznych albo otwarcie antykościelnych postaw władz świeckich, co było widoczne np. w sprawach dotyczących sytuacji materialnej parafii i duchownych²⁸. Nadal pozostaje ona głównym źródłem drukowanym do dziejów Kościoła w latach

²⁸ Sześćdziesiąt lat korespondencji władz duchownych z Rządem Księstwa Warszawskiego do druku podana [...], wyd. J. Jakubowski, Warszawa 1816, *passim*.

1807–1813. W obu okresach, i za Księstwa, i w latach 1918–1939, hierarchia odnosiła się do zjawisk o podobnym charakterze – przeprowadzenia wspólnoty przez czasy wzmoczonej sekularyzacji, wysiłku wojennego i prób odzyskiwania bądź utrzymania niepodległego organizmu państwowego. Tym samym akcentowała podobne problemy. Odnajdujemy je w recenzowanym tomie np. w *Memoriale Episkopatu polskiego o obecnym nienormalnym położeniu Kościoła w Polsce* (8 września 1922). Czytamy tam o bolączkach podobnego rodzaju, o jakich z górą sto lat wcześniej pisał arcybiskup gnieźnieńsko-poznański Ignacy Nałęcz Raczyński – drożyznie i biedzie (w odbudowującym się państwie – Księstwie Warszawskim), kosztach administracji (cenach papieru stemplowego za akty chrztu), opłatach *iura stolae*, niskiej płacy (tzw. kongrule) duchownych, a także o pogardzie wobec duchowieństwa, żywionej przez lokalne władze i urzędników, czy wreszcie o trudnościach w utrzymaniu seminariów. Biskupi zaś w okresie dwudziestolecia pisali: „Bo czyż wolno nam patrzeć obojętnym okiem na to, jak się rozprzegają nasze seminaria, jak księża przymierają głodem”²⁹. Toteż, wczytując się w poruszane w zgromadzonych dokumentach tamaty, trzeba zwrócić uwagę, że największą wartością omawianego zbioru jest właśnie uzasadniony merytorycznie wybór, jakiego dokonali wydawcy. Ich wybór daje podstawy do uogólnień, ale i do kolejnych inicjatyw edytorskich, które wydawcy być może sygnalizują. Wskazują oni mianowicie, że: „Być może jakiś program badawczy mógłby wypełnić istniejącą jeszcze w tym względzie poważną lukę, która sprawia, że obraz Kościoła zaangażowanego w pełnienie swojej misji pozostaje jeszcze niedostatecznie ukazany”³⁰.

Chronologiczny układ prezentowanych materiałów sprzyja ukazaniu dynamiki zjawisk i poszczególnych wydarzeń, za którymi podążał episkopat, i na które zmuszony był niekiedy dość szybko reagować³¹. Mamy więc kilka pierwszych listów i orędzi odnoszących się do wydarzeń historycznych – odzyskania niepodległości, udzielania pomocy ludności w okresie po I wojnie (np. repatriantom), a także ustalenia miejsca Kościoła katolickiego w odbudowującym się państwie. Pojawiają się kluczowe problemy obyczajowe (laicyzacja, sprawa

29 *Listy pasterskie*, s. 137.

30 *Wprowadzenie*, do: *Listy pasterskie*, s. 8.

31 Szkoda jednak, że niekonsekwentnie oznaczone są daty listów i pism – niekiedy występują one w zakończeniu listu, i są jego nieodłączną częścią, czasem na początku.

prawa małżeńskiego, infiltracja obcych kulturowo wyznań), duszpasterskie i dotyczące oświaty katolickiej, a ponadto kwestie majątkowe³².

Najwcześniejszym chronologicznie dokumentem jest orędzie, datowane na 10 grudnia 1918 roku, a noszące w zbiorze tytuł *Biskupi polscy do duchowieństwa i wiernych*. Rozpoczyna się ono cytatem z Psalmu 66, 3 „Mirabilia sunt opera tua, Domine”. W pewnym sensie, możemy powiedzieć, że oddaje nastrój towarzyszący członkom episkopatu w momencie ukonstytuowania się władz państwowych, atmosfery związanej z przybyciem komendanta Józefa Piłsudskiego do Warszawy i konstytuowania się nowych władz. Orędzie to było już publikowane w zbiorze źródeł, mianowicie w edycji *Metropolia warszawska a narodziny II Rzeczypospolitej*³³.

Przykładowo tylko i skrótowo porównując edycje Drozdowskiego i omawianą, zauważamy, że w *Listach pasterskich...* znajduje się także *List biskupów polskich do duchowieństwa z 20 stycznia 1919 roku*, opublikowany przez Drozdowskiego we wspomnianej edycji dokumentów z dziejów archidiecezji. Tekst listu w obu edycjach różni się w drobnych szczegółach, co widać nawet w pierwszym zdaniu obu jego publikowanych wersji. Pierwsze zadanie w wersji z „Wiadomości Archidiecezjalnych Warszawskich” (przyjętej za podstawę edycji Gąsior i ks. Królikowskiego) zawiera frazę: „wskazania [...] już nazbyt późno przychodzą dla trudności technicznych”. W edycji Drozdowskiego zaś, opartej na „Wiadomościach Diecezji Podlaskiej”, ta sama fraza brzmi: „wskazania [...] często zbyt późno przychodzą dla trudności technicznych”. Wydaje się, że wersja wydania listu w oparciu o druk z „Wiadomości Archidiecezjalnych Warszawskich” jest bardziej logiczna, i tym samym bliższa wygłoszonej, niż ta z „Wiadomości Diecezji Podlaskiej”, gdzie możemy mieć do czynienia z błędem zecerskim. Wydawcy *Listów pasterskich, orędzi i odezwy...* nie odnotowali faktu, że publikacja tego ważnego listu miała miejsce wcześniej, gdyż ich wydawnictwo nie ma charakteru ściśle krytycznego, poza tym kierowały nimi względy praktyczne i dydaktyczno-utylitarne, nie zaś dokumentowanie poprzednich, drukowanych wersji listów. Podobnie jest w przypadku publikacji listu pasterskiego biskupów z 27 sierpnia 1919 roku, zatytułowanego w recenzowanej pracy: *Biskupi polscy zebrani w Gnieźnie u grodu św. Wojciecha*

32 Odnośnie do tego zagadnienia historiografia wzbogaciła się o źródłową monografię Karola Chylaka. Zob. K. Chylak, *Układy o ziemskich marnościach. Kościół katolicki wobec problemów odzyskania i redystrybucji dóbr duchownych w Polsce 1918–1925*, Kurowice 2009.

33 *Metropolia warszawska*, s. 146–163. Tam podana jest jedna z lokalizacji pierwodruku, a mianowicie w „Wiadomościach Dyecezjalnych Podlaskich” (marzec 1919, nr 3, s. 54–67).

do narodu polskiego³⁴. W edycji Drozdowskiego nadano temu listowi tytuł nieistniejący w źródle: *List pasterski biskupów polskich zebranych u grobu św. Wojciecha na temat istoty bolszewizmu*³⁵. Oba więc wydania źródłowe mają tytuły nadane przez wydawców. Ważne jest i to, że w edycji *Lisów pasterskich, orędzi i odezw...* dokument ten został opublikowany bez skrótów, zaś w edycji Drozdowskiego mamy tylko jego mniejszą część. Pominięte zostały znaczące ustępy początkowe, w których m.in. zawarto odniesienie do godności prymasa, związanej z Gniezmem, do XIX-wiecznego mesjanizmu religijnego i źródeł suwerenności narodu, której korzenie upatrywano w pełnieniu „woli Bożej”³⁶. Pominięta została więc przez Drozdowskiego pierwsza część listu, stanowiąca ponad połowę jego objętości, w której to części biskupi opisywali oczekiwania, zagrożenia (np. antyklerykalizm, laicyzację szkolnictwa) oraz imponderabilia, których pragną bronić, takie jak obecność Kościoła w przestrzeni publicznej. Powołując się na zasługi, które Kościół oddał narodowi w okresie zaborów, biskupi pisali o Kościele: „Spełnił on swoją misję w czasach ucisku narodu, ale nowa go dziś czeka misja: wspomagać i służyć narodowi, gdy pośród burzy i rewolucji światowej wznosi on swoje królestwo. W zamian za tę przysługę żywotną Kościoła winno go państwo obdarzać swobodą i wolnością, i to już we własnym dobrze pojętym interesie”³⁷.

Kolejnym listem zawartym w zbiorze Gąsior i ks. Królikowskiego jest *List biskupów polskich do duchowieństwa z 28 lipca 1920 roku, z Częstochowy*. Hierarchowie nawiązują do zjazdu w Gnieźnie roku poprzedniego. List ten wydany został już po utworzeniu pierwszego rządu Wincentego Witosa, tzw. rządu obrony narodowej (24 lipca 1920). Sowieci byli wówczas nad Bugiem i szykowali się do kontrofensywy na Warszawę. Zadania nakreślone w tym

34 *Listy pasterskie*, s. 45.

35 *Metropolia warszawska*, s. 194.

36 *Listy pasterskie*, s. 4. „Nie w sejmach więc, nie w parlamentach, nie w rządach spoczywa najwyższe, absolutne źródło moralności w tym znaczeniu, jakoby im wolno było droga głosowań czy zarządzeń zle nazwać dobrem, a dobre złem, i odmienić zasady ludzkiego sumienia. Suwerennymi mogą się zwać sejmy tylko w tym znaczeniu, o ile one same uznają najwyższą suwerenność Bożą, o ile Jego odwieczne przykazania są im miarą przy uchwalaniu ustaw i są im drogowskazem w ich rządach, o ile więc lud jest ludem Bożym, a Bóg jest mu Panem. Jednak człowiek dzisiejszy postawił przeciwko królestwu Bożemu królestwo swoje i ogłosił, że państwo nowoczesne nie jest krępowane prawem Bożym, że sejmy i parlamenty nie są związane niczym, bo wola ludu idzie ponad wszystko i ponad wolę Bożą...” (*Listy pasterskie*, s. 46).

37 *Listy pasterskie*, s. 48.

liście odnoszą się do roli Kościoła w państwie, przy czym nie brak odniesień historycznych do okresu początkowego, gdy Kościół zaszczeplił chrześcijaństwo („wykołysał naród polski”) czy okresu zaborów („Wprawdzie między grzechami, jakie spowodowały upadek Polski, były zapewne – i to nie na ostatnim miejscu – grzechy duchowieństwa, ale też mamy to silne przeświadczenie, że wielkie cierpienia prześladowanych biskupów i kapłanów zaważyły wiele na szali sprawiedliwości Bożej...”). Listu tego nie ma w zbiorze pod redakcją Drozdowskiego. Jest to o tyle ważne, że ów dokument uwydatnia postawę hierarchii wobec problemu postaw duchowieństwa w chwili próby dla całego społeczeństwa i narodu. Biskupi nazywają tu kler „armią Chrystusową”, odwołują się do cnoty posłuszeństwa, karności, ufności i dyscypliny³⁸.

W *Odezwie Biskupów polskich do wiernych* z 1921 roku (brak daty dziennej w dokumencie) episkopat dał wyraz wdzięczności wszystkim, którzy pomagali rodakom w biedzie i nieszczęściach wojny światowej i wojny z bolszewizmem, także przedstawicielom Polonii amerykańskiej. Jest tam również pasterskie upomnienie, by – katolicy mieli na uwadze niebezpieczeństwo zagrażające czystości wiary, zwłaszcza ze strony aktywnych charytatywnie, lecz oprócz tego poszukujących nowych wyznawców stowarzyszeń protestanckich. Chodziło przede wszystkim o takie związki wyznaniowe, jak Unia Zborów Adventystów Dnia Siódmego³⁹, kwakrzy⁴⁰ i metodyści⁴¹ wywodzący się z XVIII-wiecznego anglikanizmu. Obawy budził ponadto tzw. Kościół polski niezależny, który udzielając pomocy, kaptował zwolenników. W podobnym duchu list odnosił się

38 Zob. *Listy pasterskie*, s. 65.

39 Adwentyści Dnia Siódmego powstałi w XVII wieku w koloniach brytyjskich. Ich założycielem był William Müller. W II Rzeczypospolitej nie mieli osobowości prawnej, rejestrowali się więc jako spółki budowlane, pod pozorem tej działalności budując własne kaplice i zbory.

40 Kwakrzy, czyli Stowarzyszenie Przyjaciół powstałe w XVII wieku jako odłam purytanizmu; ich założycielem był Geogr Fox. W Polsce pojawiali się okazjonalnie w XVII wieku. Oficjalną działalność rozpoczęli po II wojnie światowej.

41 Ruch metodystyczny, założony przez Johna Wesleya w obrębie kościoła anglikańskiego, wyodrębnił się w drugiej połowie XVIII wieku. Od 1784 roku nie jest uważany za odłam anglikanizmu, lecz za osobne wyznanie. Z czasem podzielił się na ok. 20 wspólnot, zrzeszonych w Światowej Radzie Metodystycznej.

do roli stowarzyszeń, takich jak YMCA⁴² i YWCA⁴³. Ten sam problem poruszono także w *Odezwie episkopatu w sprawie szerzącego się sekciarstwa* (z 1922)⁴⁴. W tym przypadku wydawcy nie podali, czy tytuł pochodzi od nich, czy jest nadany przez publikujących to źródło po raz pierwszy w „Wiadomościach Archidiecezjalnych Warszawskich” (nr 12 z 1922). Jakkolwiek biskupi oddawali sprawiedliwość prowadzonej przez stowarzyszenie YMCA akcji charytatywnej, dziękując za nią stowarzyszeniu w imieniu społeczeństwa, wskazywali jednak, że krzewione przez nie zasady międzywyznaniowe były tożsame z zasadą równorzędności wyznań, odrzucaną ówczesnie przez Kościół katolicki⁴⁵. W odezwie tej znajdują się również bardzo ważne stwierdzenia o indyferentyzmie i sprzyjaniu przez polskie elity polityczne i społeczne akcjom światopoglądowym prowadzonym przez YMCA⁴⁶. Obawy te powtórzono w roku 1927, w *Liście Episkopatu polskiego do duchowieństwa i wiernych* w sprawie YMCA (z 30 czerwca 1927), w którym niepokojono się otwarciem na tę agitację szkół państwowych. Najwięcej miejsca zajmowały sprawy edukacji religijnej, prawa małżeńskiego. Napomnienia, ostrzeżenia i uwagi o obojętności władz państwowych przypominały bardzo podobne, sformułowane przed dwustu bez

42 Young Men's Christian Association (Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej), powstał w 1844 roku w Londynie. Stowarzyszenie niosło pomoc młodzieży i żołnierzom, organizując imprezy sportowe i prowadząc sklepy żołnierskie. W Polsce pojawiło się w 1918 roku, działało wśród armii Władysława Hallera, prowadziło wielką akcję propagandową – rozprawiając pisemka i ulotki w języku polskim. W listopadzie 1919 roku minister spraw wojskowych gen. Józef Leśniewski zezwolił komórkom YMCA do agitacji w armii. Od 1923 roku powstała sekcja polska tej organizacji (nb. w tekście listu występuje ono pod skrótem IMCA).

43 YWCA, czyli Young Women's Christian Association (Chrześcijańskie Stowarzyszenie Młodych Kobiet), stowarzyszenie ekumeniczne, siostrzane z YMCA, założone w 1855 roku. W Polsce działające od 1918 roku, a zarejestrowane w 1922 roku.

44 *Listy pasterskie*, s. 129–131.

45 Zob. *Listy pasterskie*, s. 131. Biskupi podejrzewali, że idee krzewione przez YMCA reprezentują wolnomyślicielstwo, do czego służył prawie oficjalny organ YMCA – „Czyn”, rozprawiany wśród młodzieży uniwersyteckiej.

46 „Z przykrością stwierdzić musimy, że gdy w innych krajach katolickich uświadomiona katolicka inteligencja, skupiona około swoich pasterzy, stawia opór zakusom tej powolnej protestantyzacji umysłów katolickich, to u nas, niestety, wielu ludzi, którzy uważają się za najprawowierniejszych katolików, zamyka uszy na przestrogi episkopatu i słowem lub czynem popiera tego rodzaju organizacje, które prędzej czy później muszą doprowadzić do otwartej walki z zasadami Kościoła” (*Listy pasterskie*, s. 131). Biskupi wszakże, dostrzegając „dużo dobrych chęci odrodzenia ojczyzny w duchu Chrystusowym” po stronie polskiej filii YMCA, przestrzegali przed zasadą wyznaniowego indyferentyzmu, który prowadzić miał – ich zdaniem – do zerwania z Kościołem katolickim.

mała luty przez abp. Raczyńskiego w Księstwie Warszawskim w odniesieniu do laicyzacji czy przez biskupa lubelskiego Wojciecha Skarszewskiego w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku pod adresem Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego⁴⁷. Warto zwrócić uwagę, że w listach i odezwach przeważały nawiązania do Ewangelii⁴⁸. Przywoływani przez hierarchów byli także Piotr Skarga, Józef Ignacy Kraszewski oraz Eliza Orzeszkowa.

Nie miejsce tu na opis wielu innych problemów, z którymi zetknemy się podczas lektury *Listów pasterskich, orędzi i odezwy...* Jednak nie sposób pominąć tych, zaliczanych do zagadnień natury politycznej, przez które podtrzymywano narodową tożsamość i kształtowano podejście obywatelskie. Jednym z takich wątków jest nawoływanie przez biskupów do konieczności udziału w wyborach parlamentarnych, przypomnienie o obowiązku posłuszeństwa wobec rozporządzeń władz w okresie wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku, czy wreszcie poruszanie zagadnień związanych z obroną Polski w sytuacji zagrożenia jej państwowego bytu, jak w *Odezwie Biskupów polskich do wiernych* z 23 kwietnia 1939 roku, czyli już po ogłoszeniu zarządzenia o pogotowiu obronności⁴⁹. Pojawiają się też mniej znane, ale ciekawe pisma, np. telegram gratulacyjny adresowany do papieża Benedykta XV, do innych episkopatów czy prośba do Piusa XI o kanonizację błogosławionej Kingi (s. 267).

Zostaje na koniec zwrócenie uwagi na szczegóły edytorskie. Wydawcy zaznaczyli wszystkie notacje redakcyjne przypisami w formie gwiazdki, czyli przypisami tekstowymi, stosowanymi zwykle do objaśnień odnoszących się do sposobu zapisu tekstu źródłowego — według „instrukcji wydawniczej” Ireneusza Ihnatowicza⁵⁰. Głównie były to notacje lokalizacji cytatów z Pisma Świętego, encyklik i innych dokumentów papieskich, oraz z literatury pięknej.

47 Por. M. Deszczyńska, *Biskup Wojciech Skarszewski a dymisja Stanisława Kostki Potockiego*, „Kwartalnik Historyczny” 56 (1999) z. 1, s. 48n.

48 Do św. Mateusza (dziesięć odwołań), św. Marka cytowano (jedno), św. Łukasza (jedno), św. Jana (dwa). Następne w kolejności odnosiły się do listów apostołskich: do Pierwszego Listu do Koryntian (pięć), do Listu do Efezjan (dwa), Listu do Tymoteusza (jedno), Pierwszego Listu św. Piotra (jedno), Księgi Rodzaju (sześć). Pojawiają się także odwołania do ksiąg Starego Testamentu: Księgi Rodzaju (sześć), Księgi Izajasza (dwa), Księgi Psalmów (dwa).

49 *Listy pasterskie*, s. 297–300.

50 I. Ihnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*, w: J. Tancecki, K. Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014, s. 385–412.

Nie wszystkie listy mają konsekwentnie podane daty na początku dokumentu. Większość zawiera datę jako część formuły końcowej – w takich wypadkach edytorzy rezygnowali z jej umieszczenia w tytule. Szkoda, że nie umieścili jednak tychże dat w spisie treści. Ten brak utrudnia nieco identyfikację poszczególnych listów. Zrezygnowano z tłumaczenia dokumentów w języku łacińskim, co wydaje się oczywiste w przypadku edycji materiałów dydaktycznych dla kleryków.

W większości listów episkopatu przytoczono wszystkie podpisy *in extenso*. Jednak niektóre dokumenty zostały opatrzone formułą: „Następują podpisy wszystkich arcybiskupów i biskupów Polski”. Należy przyjąć, że w ten sposób opublikowano np. *List biskupów polskich z Synodu plenarnego w Częstochowie do biskupów hiszpańskich* w „Wiadomościach Archidiecezjalnych Warszawskich” (1936, nr 10, s. 425)⁵¹.

Tom, podobnie jak i cała seria, odznacza się staranną redakcją językową i techniczną, elegancką szatą graficzną (sztywna, lakierowana okładka, utrzymana w przyjemnej dla oka tonacji, ładny papier o dobrze dobranej kolorystyce i gramaturze, graficzne elementy ozdobne, rozdzielające dokumenty z poszczególnych lat), dzięki czemu można zaliczyć ją do pozycji bibliofilskich. Nie zawiera żadnych indeksów czy wykazu skrótów.

W tym kontekście, po uwzględnieniu odrębności celów, jakie postawili przed sobą edytorzy recenzowanego dzieła, *Listy pasterskie, orędzia i odezwy...* okazują się wydawnictwem ważnym i potrzebnym, być może inicjującym opracowywanie podstawowych źródeł odnoszących się do tej problematyki.

⁵¹ *Listy pasterskie*, s. 269–270. Brak przypisu tekstowego rodzi pytania, czy powyższe zdanie pochodzi od zespołu redakcyjnego, czy zostało zamieszczone w podstawie źródłowej.